

ХУҚУҚИЙ ОНГ: ТУЗИЛИШИ, ТАРКИБИ ВА ТУРЛАРИ

*Хакимова Дилноза
Шароф Рашидова номидаги
Самарқанд давлат университети
I босқич докторанти*

Аннотация: Ушбу мақолада жамиятнинг асосини ташкил қиладиган онг ва уни бир кўрини бўлган ҳуқуқий онг масаласи фалсафий таҳлил қилинган. Ҳуқуқий онгнинг мазмуни, тузилиши ва турлари ҳақида қисқача тўхтаб этилган. Бугунги кунда демократик давлатни ҳуқуқий онгсиз тасавур қилиш қийин, шу сабабли ҳуқуқий онгнинг мазмун моҳиятини ўрганиш муҳим масала ҳисобланади.

Калит сўзлар: Онг, ҳуқуқий онг, индивидуал онг, қонун, норматив, реал, ғоялар, нормалар.

Замонавий фанда мавжуд бўлган умумий ёндашувларга асосланиб, ёшларнинг ҳуқуқий онги ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида мавжуд назарий ғояларни, қарашларни, меъёрларни, вакилликларни, шунингдек, ҳуқуқий соҳада содир бўлаётган реал жараёнларни ақс эттириш қобилиятидир.

Бугунги кунда онг муаммоси нафақат фалсафий, балки психология ва социология фанларида марказий ўринни эгаллайди. Инсон онги меҳнат қилиш натижасида ижтимоий фаолияти жараёнида пайдо бўлади, шу сабабли у ижтимоий ривожланишнинг маҳсули ҳисобланади. Айнан меҳнат жараёнида, иш қуролларини ишлаб чиқариш ва табиат билан муносабатда бўлиш жараёнида инсон атроф-муҳитдаги объектларнинг хусусиятларини англайди, унинг мазмунини очиқ беради. Шу орқали у атроф-муҳитга, одамларга, жамиятга ва унинг қонунларига ўз муносабатини билдиради.

Онг масаласини файласуфлар тадқиқ қилишиб, онг воқеликни ақс эттиришнинг энг олий шакли, узлуксиз ақлий жараён бўлиб, ҳам фикрлаш усули, ҳам фикрлаш тарзи, муносабатлар тизимидир¹.

Фалсафа тарихида инсон онги ҳақидаги кўйидаги ғоялар шаклланган. Дж. Локк онгнинг асосий мақсади инсоннинг хулқ-атвори ва фаолиятини тартибга солиш эканлигини, жамият эса унинг ҳар бир аъзосининг онг мазмунига талаблар қўйишини аниқлади. Г. Лейбниц “ўз—ўзини англаш” тушунчасини тақлиф қилди ва Э. Дюркгейм эса “жамоат (supra-individual) онг” мавжудлиги ҳақида гапирди. Т. Гоббснинг фикрига кўра, онгнинг шаклланиши бошқа одамлар билан мулоқот жараёнида содир бўлади. Гегель антропогенез жараёнида онгнинг ривожланиши ва ўзгаришини кузатди ва уни шакллантириш учун амалий фаолият зарурлигини таъкидлади. Француз материалистлари онгнинг унинг биологик моддаси — мия билан ажралмас алоқасини тан олдилар

¹ Безносков Д. С. Сознание: установки, отношения, нормы. СПб., 2007. С. 3–15.

ва онгнинг асосий вазифаси атрофдаги воқеликнинг адекват акс этиши эканлигини таъкидладилар².

Ҳуқуқий онг-бу қонун ва ҳис-туйғулар ҳақидаги билимларга асосланган одамларнинг қонунга бўлган муносабати. Яъни, ҳуқуқий ҳодисаларни субъектив идрок этиш. Бу ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, бу ҳуқуқий қарашлар, назариялар, ғоялар, ғоялар, эътиқодлар, баҳолар, кайфиятлар, ҳис-туйғулар тизими бўлиб, улар шахслар, ижтимоий гуруҳлар, бутун жамиятнинг мавжуд ва исталган қонунга, ҳуқуқий ҳодисаларга, хатти-ҳаракатларга муносабатини ифодалайди. ҳуқуқ соҳасидаги одамлар. Ҳуқуқий онг-бу одамларнинг ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқ ва ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи ғоялар ва туйғулар мажмуи.

Ҳуқуқий онг-бу одамларнинг қонун ва ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи ғоялар, назариялар, ҳис-туйғулар, ҳис-туйғулар, қарашлар, кайфият, муносабат ва қадриятлар тўплами. Ҳуқуқий онг ижтимоий онг шаклларида биридир. Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари – ахлоқий қарашлар, сиёсий қарашлар, фалсафий тушунчалар, мафкуравий назариялар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, миллий, диний, кундалик ва бошқа хусусиятларни акс эттиради³.

Ҳуқуқнинг ижтимоий асоси шахснинг автономиясини, индивидуал эркинликни тан олишдир. Ҳуқуқни эркинлик ўлчови, реал муносабатлардаги эркинлик шакли сифатида тушуниш ижтимоий ҳодисаларнинг мураккаб тузилишида инсон шахсиятининг устуворлигини очиб бериш имкониятини кўрсатади⁴.

Л.И.Петражицкийнинг замондошлари ҳуқуқнинг ижтимоий ва ижтимоий-психологик илдизлари ҳақида ғояларни илгари сурдилар. С.А.Муромцев қонунни ижтимоий ҳимоя тизими, Н.М.Коркунов эса одамлар манфаатларини фарқлаш, Б.И.Сергеевич маълум бир ижтимоий ҳодисалар мажмуасининг уйғунлиги сифатида тушунган. Сергеевичнинг фикрича, қонун диний эътиқодлар, черков догмалари, халқ ахлоқи билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилиши керак. У ҳуқуқий фетишизмнинг асосларини яратди, чунки у замонавий ҳуқуқни ўтмишдаги ҳуқуқий институтлар билан боғлашни таклиф қилди. Е.Н.Трубецкой ҳақиқий ҳуқуқ учун маълум бир ҳуқуқий идеалга қарши чикди, унинг ривожланиши даврнинг касбини ташкил этади⁵.

Шуни ёдда тутиш керакки, ижтимоий синфлар ва шахслар ўз манфаатларига мос келадиган маълум бир адолат туйғусига эга. “Ҳуқуқий онг-бу маълум бир синфнинг ижтимоий онг шаклларида бири (социалистикада. жамият коммунизмнинг кенг кўламли қурилиши даврида-бутун халқнинг), охир-оқибат ушбу синфнинг (бутун халқнинг) моддий ҳаёт шароитлари билан шартланган”⁶.

² <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-soznanie-struktura-soderzhanie-vidy/viewer>

³ Жигарев Е. Последствия социализма как причина кризиса духовности и нравственности в обществе // Право и жизнь. Жигарев Е., Жеребенков В. 2003. №2. С. 18-20

⁴ Борисова Е.К. Возраст как один из признаков субъекта преступления I// Наука, образования и культура. Научно – методический журнал № 5 (40), 2019. – Москва: Издательство «Проблемы науки», 2019. С. 93- 95.

⁵ Медушевский А. Н. История русской социологии. М., 1993. С. 212–225.

⁶ Zatonkiy V.A. The legal activity as a qualitative condition of legal life / V.A. Zatonkiy // Legal policy and legal life. - 2003. - №3. - P. 6-14.

Жамиятнинг ривожланиши, Н. М. Коркуновнинг фикрига кўра, ўтмиш ва ҳозирги замон ҳақидаги ғоялар билан эмас, балки келажак ҳақидаги ғоялар билан белгиланади. Келажакдаги қурилманинг идеалларини шакллантириш фақат ақлий ҳодисадир. Жамият идеалларни, шу жумладан ҳуқуқий идеалларни яратиш қобилиятини қанчалик ривожлантирган бўлса, у шунчалик прогрессивдир. Ҳуқуқ инсон ҳаётининг энг олий қадриятларидан бири сифатида тушунилган⁷.

Ҳуқуқий онг фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий ҳаётининг асосидир. Давлат ҳаётида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар ижтимоий онг шаклларида бири сифатида ҳуқуқий онгнинг шаклланиши ва ривожланишига таъсир қилади. Ҳуқуқий онг-бу қонунни билиш, амалдаги қонунни баҳолаш, қонундаги керакли ўзгаришлар ҳақидаги фикр ва ғоялар. Ҳуқуқий онг, шунингдек, давлатнинг бутун ҳуқуқий тизимига таъсир қилиш воситаси сифатида ишлайди. Жамиятда туғилган инсон ижтимоийлашув жараёнида барча олдинги авлодлар томонидан яратилган қадриятларни ўрганади, шунинг учун жамиятнинг тарихий ривожланиши жараёнида ҳуқуқий онг объективлашади.

И.А.Ильин адолат туйғусини ҳақида қуйидагича таҳлил қилади. У ўзининг машҳур “ҳуқуқий онгнинг моҳияти тўғрисида” асарида “нормал ҳуқуқий онгни руҳ яшайдиган, объектив ва садоқат билан қонунни асосий ғоясида ва унинг индивидуал модификацияларида (муассасаларида) бошдан кечирадиган махсус ҳаёт тарзи сифатида тасвирлаш мумкин” деб ёзади⁸. [5, 189]. Ва кейин у кўшимча қилади: “бу ақлий ҳаёт тизими, албатта, идеал нарсадир, лекин бу “идеал” мумкин эмас деган маънода эмас. Аксинча, бу ҳаёт тарзи аллақачон одамларнинг ҳар бирига берилган ва ўзимизда англаш, ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ҳар биримизга боғлиқ”⁹ [5, 189-190].

Йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллигида норматив ва реал ҳуқуқий онгнинг келишмовчилиги муаммоси янада кескинлашди. Бу ҳақиқатга биринчи бўлиб социологлар ва ижтимоий психологлар эътибор беришди. Шундай қилиб, О.А.Гулевич француз ижтимоий психологи С.Московиси томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий ваколатхоналар концепциясига мувофиқ талабаларининг ҳуқуқий онгини тадқиқ қилинди. У жиноятлар ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги ижтимоий ғояларни ўрганган. Ҳуқуқий онгни О.А.Гулевич ижтимоий билиш ҳодисаларидан бири сифатида “оддий одам, оддий одам томонидан ижтимоий дунёни билиш, ўз ҳаётининг кундалик ҳақиқатини билиш” деб тушунилади¹⁰.

Ҳуқуқнинг ижтимоийлашуви. Бу инсон онгида ҳуқуқий тизим ҳақидаги ғоялар ва билимларни ўзлаштириш ва ташкил этиш, қонун нормаларига мос

⁷ Кареев Н. И. Основы русской социологии. СПб., 1996. С. 123–142.

⁸ 5. Martyshin O.V. The moral basis of the theory of state and law / O.V. Martyshin // State and law. - 2005. - №7. - P. 189

⁹ 5. Martyshin O.V. The moral basis of the theory of state and law / O.V. Martyshin // State and law. - 2005. - №7. - P. 189-190

¹⁰ Гулевич О. А. Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как системы социальных представлений о преступлении // Мир психологии. 1999. № 3. С. 120–131.

келадиган хулқ-атвор кўникмаларини шакллантириш жараёни. Шахснинг ҳуқуқий социализациясининг мазмуни:

1. Ҳуқуқий маълумотни мустақил танлаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш қобилияти;

2. Шахснинг ўзига хос фазилатлари, уларнинг умумийлиги одамни қатъиятли, ўз ҳаракатларидан хабардор қилади, бошқа одамларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузмасдан ўз ҳуқуқлари учун курашишга қодир;

3. Муайян ижтимоий фикрни ва ўз позициясини ҳимоя қилишга тайёргарлик.

Ҳуқуқнинг ижтимоийдашуви жараёнида инсонда адолат туйғуси ривожланади.

Ҳуқуқий онгнинг мазмуни. Ҳуқуқий онг-бу одамлар ёки шахснинг амалдаги қонун ва у қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги қарашлари, ғоялари, баҳолари тизими. Ҳуқуқий онгда, шунингдек, инсоннинг ўзини ҳуқуқ ва эркинликларнинг тўлақонли ташувчиси ёки бузилган, баъзи ҳуқуқ ва эркинликларда чекланган шахс сифатида англаши каби муҳим моментни таъкидлаш керак. Ҳуқуқий онг ҳуқуқий фаолиятга, яъни инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун қилган ҳаракатларига таъсир қилади.

Ҳуқуқий онгнинг мазмуни бўйича бир нечта нуқтаи назарлар мавжуд. Шундай қилиб, баъзи муаллифлар унга ҳуқуқий нормаларни киритадилар, чунки улар ҳуқуқий онгнинг расмийлаштирилган элементлари ҳисобланади. Ҳуқуқнинг меъёрий табиати ушбу ижтимоий ҳодисанинг сифатини баҳолашнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Шу билан бирга, ҳуқуқ деганда ижтимоий ҳуқуқий муносабатларнинг алоҳида тури тушунилади. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги мураккабдир. Бир томондан, ҳуқуқий онг қонундан олдин туради, чунки иккинчиси жамиятда мавжуд бўлган қарашлар ва муносабатларни ифодалайди. Бошқа томондан, ушбу жамиятда ривожланган ҳуқуқий тизим ҳуқуқий онгга таъсир қилувчи энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий онгнинг тузилишини ҳисобга олган ҳолда, улар одатда ҳуқуқий психология ва ҳуқуқий мафкура ҳақида гапиришади, улар оддий ва назарий ҳуқуқий онгга эга. Оддий ҳуқуқий онг одамларга оддий амалий ҳаётида хосдир (ҳуқуқий психология). Кундалик онгда рационал ва ҳиссий соҳалар ажралиб туради. Рационал соҳада инсоннинг шахсий, индивидуал тажрибаси натижалари тўпланади. Ҳиссий соҳа-бу ҳиссиётларда, ақлий тажрибаларда, муносабатларда намоён бўладиган ҳуқуқий воқелик фактларига психологик муносабат. Бирок, оддий ҳуқуқий онг индивидуал тажрибадан ташқарига чиқмайди, шунинг учун у ўз ривожланишида аниқланган объектив ижтимоий қонунларни кенгрок умумлаштириш даражасига интилади, яъни назарий бўлади. Назарий ҳуқуқий онгда учта қатлам мавжуд: адвокатларнинг касбий ҳуқуқий онги, ҳақиқий ҳуқуқий назария ва ҳуқуқий мафкура. Назарий ҳуқуқий онг амалдаги ва ривожланаётган ҳуқуқий тизимни маънавий жиҳатдан такрорлайдиган илмий тушунчалар тизими билан бир хилдир.

Ҳуқуқий онгнинг турли хил турлари мавжуд, уларни бир неча асосларга кўра таснифлаш мумкин: тузилиши (ҳуқуқий ғоялар ва ҳуқуқий туйғулар),

даражаси (илмий, касбий, кундалик), субъектлар (оммавий, гурух, шахс) ва бошқалар. Жамият онгига маълум бир жамиятда мавжуд бўлган ва унинг ҳуқуқий воқелигининг типик хусусиятларини акс эттирувчи ҳуқуқий ғоялар, қарашлар, фикрлар, назариялар киради.

Шундай қилиб, олимлар ҳуқуқий онгнинг асосий элементларига мурожаат қилишади: ҳуқуқ ҳақидаги ғоялар, ҳуқуқ нормалари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари, ушбу органларда ишлаш мотивацияси, ҳуқуқий муносабат (қонунга муносабат), ўзини ҳуқуқ ва эркинликларнинг тўлақонли ташувчиси сифатида англаш. Ҳуқуқий онг таркибига ҳуқуқий психология ва ҳуқуқий мафкура киради.

Энг умумий маънода, ҳуқуқий онг-бу одамларнинг қонунга бўлган муносабати. Ҳуқуқий онг-бу ахлоқий меъёрлар билан бир қаторда жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатларини тартибга солувчи кадриятлар тизими. Ҳуқуқий онгнинг муҳим таркибий қисмларидан бири бу одамларнинг табиий ҳуқуқ кадриятлари, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисида хабардорлиги ва шу билан бирга амалдаги ижобий қонун, унинг жамият эҳтиёжларига қандай жавоб бериши, ҳуқуқий ва умуминсоний идеаллар ва кадриятлар ҳақидаги тасаввурдир¹¹.

И.А.Краснополский ҳакамлар ҳайъати судининг ижтимоий-психологик тадқиқотлари доирасида ҳуқуқий онгни ўрганиб, адолат ғояси ҳуқуқий онгга кириб боришини ва унинг ядроси эканлигини аниқлади. Ижтимоий адолатни уч жиҳатдан кўриб чиқиш керак: тақсимловчи адолат, процессуал адолат ва мотив бўйича адолат, масалан, адолатли дунёга ишониш. Судьяларнинг ҳуқуқий онги, унинг нуктаи назаридан, тадқиқотнинг ҳақиқий мавзусига айланиши керак¹².

Шундай қилиб, қонунга ижобий муносабатда бўлиш нафақат ҳуқуқий реализм шаклида, балки ҳуқуқий идеализм, ҳуқуқий конформизм ва ҳуқуқий фетишизм шакли сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Қонунга салбий муносабат ҳуқуқий скептицизм, ҳуқуқий кинизм ва ҳуқуқий нигилизм шаклида намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Безносков Д. С. Сознание: установки, отношения, нормы. СПб., 2007. С. 3–15.
2. Жигарев Е. Последствия социализма как причина кризиса духовности и нравственности в обществе // Право и жизнь. Жигарев Е., Жеребенков В. 2003. №2. С. 18-20
3. Борисова Е.К. Возраст как один из признаков субъекта преступления // Наука, образования и культура. Научно – методический журнал № 5 (40), 2019. – Москва: Издательство «Проблемы науки», 2019. С. 93- 95.
4. Медушевский А. Н. История русской социологии. М., 1993. С. 212–225.

¹¹ Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике // Психология сознания / Под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 358–374.

¹² Романов В. В. Юридическая психология. М., 1994. С. 253–254.

5. Zatonkiy V.A. The legal activity as a qualitative condition of legal life / V.A. Zatonkiy // Legal policy and legal life. - 2003. - №3. - P. 6-14.
6. Кареев Н. И. Основы русской социологии. СПб., 1996. С. 123–142.
7. Martyshin O.V. The moral basis of the theory of state and law / O.V. Martyshin // State and law. - 2005. - №7. - P. 189
8. Гулевич О. А. Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как системы социальных представлений о преступлении // Мир психологии. 1999. № 3. С. 120–131.
9. Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике // Психология сознания / Под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 358–374.
10. Романов В. В. Юридическая психология. М., 1994. С. 253–254.
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-soznanie-struktura-soderzhanie-vidy/viewer>